

Τὸ Ἀσκληπιεῖον τοῦ Πειραιῶς

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-10-4

Μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Ἰφιγένειας Λεβέντη

KLAUS-VALTIN VON EICKSTEDT

Τὸ Ἀσκληπιεῖον τοῦ Πειραιῶς

ΑΘΗΝΑΙ 2001

Περιεχόμενα

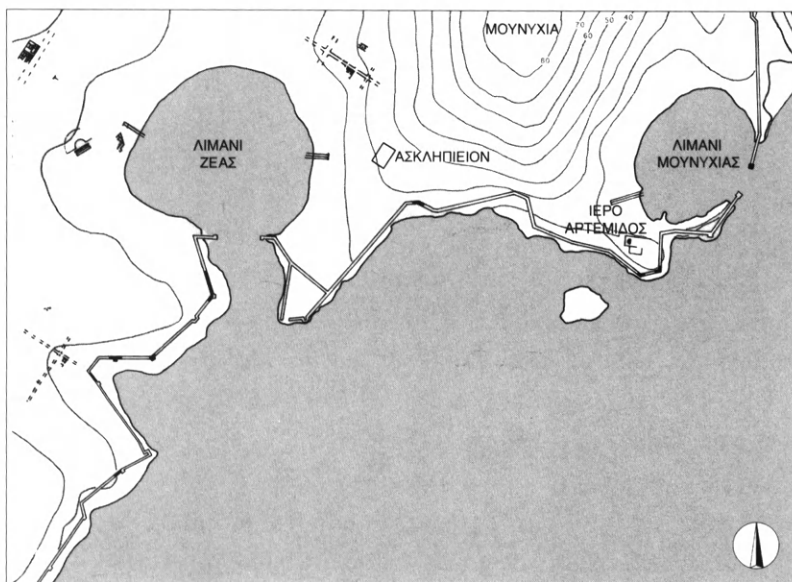
Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ	1
Ἡ ἱστορία τοῦ ἱεροῦ	4
Ὁ μύθος τοῦ Ἀσκληποῦ	6
Οἱ λατρεῖες στὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπιεῖο	9
Οἱ θυσίες	23
Οἱ θεραπείες	31
Σημειώσεις	43
Προέλευση εἰκόνων	49

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ

Κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴ διάνοιξη θεμελίων τὸ 1888 1
στὴ ΝΑ περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ζέας, στὸ οἰκόπεδο ὅπου 1
βρισκόταν τὸ θερινὸ θέατρο Τσόχα, ἦρθε στὸ φῶς τὸ ἄγαλμα τοῦ 2
Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε
ἀπέδωσε μία σειρὰ ἀπὸ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα παρουσίασε ὁ Ἰάκωβος
Δραγάτης σὲ μία ἐξαιρετικὰ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔκθεσι¹.
Πλήρης δημοσίευση τῶν εὐρημάτων δὲν ἔγινε.

Ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς στὸν Ἀσκληπιὸ ποὺ συνόδευσαν
ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἀφιερῶματα βεβαίωσαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι στὸ
χῶρο αὐτὸ βρισκόταν τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας.
Σύμφωνα μὲ τὶς παλαιὲς σημειώσεις τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἱερὸ
περιλάμβανε ἓναν περίβολο καὶ ἓναν ναό. Ὁ Paul Wolters ἔγραφε
τό 1892, τέσσερα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη²: «Φωτογραφία
τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθῇ· ὅπως
πολὺ εὐγενικὰ μοῦ ὑπέδειξε ἐπὶ τόπου ὁ κύριος Δραγάτης,
διακρίνεται ἀκόμη ὁλόκληρος ἡ περίμετρος τοῦ περιβόλου, εἰς τὸ
μέσον τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι εὐρίσκεται ὁ ναός».

Σήμερα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν εἶναι ὁρατά, καθὼς τὸ
οἰκοπεδο ἔχει πλήρως οἰκοδομηθεῖ· καμία φωτογραφία τοὺς δὲν
ἔχει δημοσιευθεῖ. Μόνον ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ εἶναι γνωστὴ χάρις 1
παλαιότερα σχέδια. Τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ Δραγάτη φυλάσ-
σονται ἄλλα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, καὶ ἄλλα στὸ
Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Εικ. 1. Χάρτης τοῦ Πειραιῶς· περιοχὴ μεταξύ τῶν λιμανιῶν Ζέας καὶ Μουνυχίας.

Εἰκ. 2. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας (περ. 200 π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 258.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἱεροῦ

Ἡ ἱδρυση τοῦ Ἀσκληπείου τοῦ Πειραιῶς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ 420 π.Χ. Στὴν κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνους *Σφηκες* ποὺ διδάχθηκε τὸ 422 π.Χ., ὁ Βδελυκλέων στέλνει τὸν πατέρα του Φιλοκλέωνα γιὰ θεραπεία στὸ Ἀσκληπεῖο τῆς Αἰγίνας³. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ γίνεται μέχρι σήμερα ἀποδεκτὸ στὴν ἔρευνα ὅτι σὲ αὐτοὺς τοὺς χρόνους δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη Ἀσκληπεῖο στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα τῆς Ἀττικῆς⁴. Στὴ χρονολογημένη τὸ 420/19 π.Χ. ἰδρυτικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπείου⁵, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Τηλέμαχος εἰσήγαγε τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληποῦ στὸ ἄστυ, ἀναφέρεται ὅτι ὁ θεὸς *ἀνέβηκε* ἀπὸ τὴ Ζέα στὴν Ἀθήνα. Αὐτὸ ἐπίσης ὑποδηλώνει ὅτι τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπεῖο εἶχε ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Ἀθήνας⁶.

Ὁ Giuseppe Nenci⁷ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀπέκτησε ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληποῦ στὴν Ἀθήνα ὀφείλεται στὸ λοιμὸ τοῦ 430/29 π.Χ. Ὁ Christoph Auffarth διευρύνει τὴν ἄποψη τοῦ Nenci: Βλέπει σ' αὐτὸν τὸ λοιμὸ τὴν αἰτία μιᾶς βαθιᾶς κρίσης, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰσαγωγὴ στὴν πόλη νέων θεῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἀσκληπιός⁸. Πάντως τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπεῖο λειτουργοῦσε ὡς ἱαματικὸ ἱερὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ κατάλογος αὐτῶν τῶν χρόνων ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ⁹ ἀφ' ἑνὸς ἀπαριθμεῖ ἱατρικὰ ἐργαλεῖα καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀναφέρει τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ἱεροῦ, φράση ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι στὸ Ἀσκληπεῖο ὑπῆρχαν κτίρια. Τὸ ἱερὸ ἦταν σὲ λειτουργία σίγουρα ὡς τὸν 2ο – 3ο μ.Χ. αἰ., ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς. Συνεπῶς διαπιστώνεται ὅτι στὸν Πειραιᾶ, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα, παρὰ τὴν ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς

σημασίας τοῦ τόπου, ἡ ζωὴ τῶν Ἀσκληπιείων συνεχίζεται, καὶ μάλιστα ἡ λατρεία προσλαμβάνει μεγαλύτερη σπουδαιότητα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Ὁ μύθος τοῦ Ἀσκληπιοῦ

Ὁ Πίνδαρος στὸν *Γ' Πυθιόνικό* του ἀναφέρει ὅτι ἡ Κορωνίς, θυγατέρα τοῦ Φλεγύα συνέλαβε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα τὸν Ἀσκληπιό¹⁰. Σύνναψε ὅμως σχέση καὶ μὲ τὸν Ἴσχυ, φιλοξενούμενο στὸ σπίτι τοῦ πατέρα της. Ὁ Ἀπόλλων τὴν τιμώρησε μὲ θάνατο γιὰ τὴν ἀπιστία της, ἀλλὰ ἔσωσε τὸν γιό του καὶ ἐμπιστεύθηκε τὴν ἀνατροφή του στὸν κένταυρο Χείρωνα ὁ ὁποῖος ζοῦσε στὸ ὄρος Πήλιο. Ἀπὸ τὸν Χείρωνα διδάχθηκε ὁ Ἀσκληπιὸς τὴν ἰατρικὴ τέχνη καὶ στὸ Πήλιο μάλιστα ἀπέκτησε ὡς μόνιμο συνοδό του τὸ φίδι. Ὅταν ὅμως χρησιμοποίησε τὴν ἰατρικὴ γιὰ νὰ ἐπαναφέρει ἀνθρώπους στὴ ζωὴ, ὁ Ζεὺς τὸν θανάτωσε πλῆττοντάς τον μὲ τὸν κεραυνό του¹¹.

Ἡ καταγωγή τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐντοπίζεται στὴ Θεσσαλία καὶ ἡ ἀρχαιότερη θέση λατρείας του ἦταν πιθανότατα ἡ Τρίκκη¹². Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει τὸν Ἀσκληπιὸ μόνον ὡς γνώστη τῆς ἰατρικῆς τέχνης καὶ κάνει λόγο στὴν Ἰλιάδα γιὰ τοὺς δύο γιούς του, Μαχάονα καὶ Ποδαλείριο¹³. Ὁ Πίνδαρος χαρακτηρίζει τὸν Ἀσκληπιὸ ὡς ἥρωα. Βεβαίως ὡς γιὸς ἐνὸς θεοῦ καὶ μιᾶς θνητῆς ὁ Ἀσκληπιὸς συγκαταλέγεται στοὺς ἥρωες. Γεννήθηκε, ἀπέκτησε παιδιά καὶ πέθανε¹⁴. Ὡς θεὸς τῆς ἰατρικῆς ὁ Ἀσκληπιὸς λατρεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ πιθανότατα τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ὁπότε καὶ παίρνει τὴ θέση του ἀνάμεσα στοὺς χθόνιους θεοὺς. Τὸ ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς ἐντάσσεται στοὺς χθόνιους θεοὺς εἶναι ἀπόρροια τῆς μαντικῆς φύσης του, καθὼς τὰ ἱερά του, ὅπου ἀσκόταν ἡ ἰατρικὴ, λειτουργοῦσαν καὶ ὡς μαντεῖα¹⁵. Κατὰ τὸν Εὐστάθιο¹⁶, φασὶ καὶ ὅτι κοινὴ πὼς ἐστὶ τέχνη ἰατρικὴ καὶ μαντικὴ καὶ παρακάτω καὶ Αἰσχύλος δέ πού, φασι, τὸν ἱατρὸν μάντιν ὀνομάζει. Μία ἀπὸ τῆς

παλαιότερες μορφές μαντείας ήταν ό χρησμός μέσω των φιδιών. Στη διάρκεια της *ἐγκοίμησης* που λάμβανε χώρα στα Ἀσκληπιεία, ό Ἀσκληπιός ἐμφανιζόταν στο όνειρο του ασθενούς και του ἀπεκάλυπτε τη θεραπεία με χρησμό, τόν όποιο στη συνέχεια ἐρμήνευε ό ιερέας.

Ἡ χθόνια φύση του Ἀσκληπιού δέν δηλώνεται μόνο με τόν χρησμό μέσω των φιδιών και των όνείρων. Οί χθόνιοι θεοί ήταν συνδεδεμένοι με τη γῆ και τόν Κάτω Κόσμο και εἶχαν ἐξουσία ζωῆς και θανάτου¹⁷. Ὁ Κικέρων στο έργο του *De natura deorum* (*Περὶ τῆς φύσεως τῶν θεῶν*)¹⁸ ἀναφέρει τρεῖς τάφους του Ἀσκληπιού, οί όποιοι μποροῦν νά σχετισθοῦν με τη μεταθανάτια λατρεία του. Ἡδη ό Erwin Rohde τόνισε ότι σ' αὐτόν τόν θεό τῆς γῆς «που ἐνταφιάσθηκε» ἀναγνωρίζεται «ό ἀρχικός χαρακτήρας του Ἀσκληπιού ως θεοῦ ό όποῖος κατοικεῖ μέσα στη γῆ»¹⁹.

Ἡ λατρεία του Ἀσκληπιού ως χθόνιου θεοῦ διαφαίνεται ἐξάλλου και ἀπό μιὰ ἐπιγραφή του Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου²⁰, στην όποία ἀναφέρεται *όλοκαύτωμα*, δηλαδή θυσία όπου τόν σφάγιο καίγεται όλοκληρωτικά και τόν κρέας του δέν καταναλώνεται ἀπό τούς πιστούς. Αὐτό τόν εἶδος θυσίας εἶναι θυσία ἐξίλασμοῦ και ἀρμόζει κατ' ἐξοχήν στους χθόνιους θεούς.

Στους ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ό Ἀσκληπιός κατατάσσεται στους Ὀλύμπιους θεούς, όπως δηλώνει τόν ἐπίθετό του Ὀλύμπιος²¹, και ἀναφέρεται σέ ἐπιγραφές με τίς λατρευτικές ἐπικλήσεις Ἀσκληπιός Σωτήρ²² και Ζεὺς Ἀσκληπιός²³. Στο Ἀσκληπιείο τῆς Περγάμου οἰκοδομήθηκε στους χρόνους του Ἀδριανοῦ ἕνας κυκλικός ναός γιά τόν Δία Σωτήρα Ἀσκληπιό²⁴.

Σχετικά με τήν καταγωγή και τήν οἰκογένεια του Ἀσκληπιού εἶναι γνωστά και τούτα: Ὁ μύθος του Ἀσκληπιού που μᾶς παραδίδει ό Πίνδαρος ἀντιπροσωπεύει τήν παράδοση τῆς Λακέρειας στη Θεσσαλία, που εἶναι κοινή με τήν παράδοση τῆς Ἐπιδαύρου²⁵. Σύζυγος του Ἀσκληπιού ήταν ἡ Ἡπιόνη, ἡ όποία

λατρευόταν στήν Ἐπίδαυρο, τήν Ἀθήνα καί τήν Κώ. Γιοί του ἦσαν ὁ Μαχάων καί ὁ Ποδαλείριος, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν στή σφαίρα τῶν ἡρώων. Τά υπόλοιπα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶναι προσωποποιήσεις ἐννοιῶν²⁶.

Ἡ Ὑγεία εἶναι πάρεδρος τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπό τὸν 5ο π.Χ. αἰ. καί εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς ὑγείας. Προτοῦ ὁ Ἀσκληπιὸς ἀρχίσει νὰ λατρεύεται ὡς θεός, τὸ ὄνομα Ὑγεία ἐμφανίζεται ὡς λατρευτικὴ ἐπίκληση ἄλλων θεοτήτων, λ.χ. τῆς Ἀθηνᾶς στήν Ἀθήνα²⁷. Τὰ ὀνόματα τῶν θυγατέρων τοῦ Ἀσκληπιοῦ Ἀκεσὼ καὶ Ἰασώ, προέρχονται ἀπὸ τὶς λέξεις ἄκεσις καὶ ἰασίς ἀντίστοιχα, ποὺ σημαίνουν «θεραπεία». Τὸ ὄνομα τῆς θυγατέρας τοῦ θεοῦ Πανάκειας προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη πανάκης, ποὺ δηλώνει «αὐτὸν ποὺ τὰ πάντα θεραπεύει». Τὸ ὄνομα τοῦ θεραπευτῆ δαίμονα Τελεσφόρου σημαίνει «αὐτὸς ποὺ ἐκπληρώνει». Ἀλεξήνωρ (αὐτὸς ποὺ βοηθεῖ τοὺς ἀνθρώπους) εἶναι ἓνα λατρευτικὸ ἐπίθετο τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ Αἴγλη (λάμψη) ἦταν στήν Ἀθήνα μία ἀκόμη ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ θεοῦ.

Οἱ λατρεῖες στὸ πειραιϊκὸ Ἀσκληπιεῖο

Στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ὑπῆρχε, σύμφωνα μὲ τὶς παλαιότερες εἰδήσεις ὡς πρὸς τὴν ἀποκάλυψή του, ἕνας ναὸς ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴ Μουνυχία, σήμερα στὸ **2** Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο²⁸, εἶναι τὸ μοναδικὸ μεγάλου μεγέθους γλυπτὸ ποὺ παριστάνει τὸν Ἀσκληπιὸ ἀπὸ τὸ πειραιϊκὸ ἱερό. Διατηρεῖται μόνον τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀγάλματος μέχρι τὰ ἰσχία. Εἶναι ἀπὸ μάρμαρο καὶ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ὀρθίος. Τὸ ἄγαλμα χρονολογεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη στὴν ἔρευνα ἁποψη στὸν 2ο π.Χ. αἰ., εἶναι δηλαδὴ ἀρκετὰ μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ.

Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἦταν τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ποὺ ἦταν στημένο μέσα στὸν ναὸ του, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Wolters. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ μεγάλου μεγέθους ἄγαλμα ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου. Ὅμως ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐλευσίνας προέρχεται ἕνα ἐπίσης μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ²⁹, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή ποὺ φέρει στὴ βάση του ἦταν ἀναθηματικό. **3** Λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα δὲν μᾶς σώθηκε.

Ἄν θεωρήσουμε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας λατρευτικόν, τότε τίθεται τὸ ἐρώτημα, μήπως δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως στὸ ἱερὸ ἄλλο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, καὶ μήπως τυχὸν στὸ ἱερὸ δὲν ὑπῆρχε στοὺς πρώτους χρόνους τῆς λειτουργίας του ναός. Στὸν κατάλογο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω γίνεται λόγος γιὰ τὴν οἰκοδομία τοῦ ἱεροῦ,

Εικ. 3. Ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀνάθημα τοῦ Ἐπικράτους, ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐλευσίς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 5100.

δηλαδή για ἐπικείμενο κτίσιμο τοῦ ἱεροῦ· αὐτὸ σημαίνει πιθανότατα, ὅτι ὁ ναὸς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα.

Στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ὁ Ἀσκληπιὸς δὲν λατρευόταν ἐν τούτοις μόνος. Ἐνας *ἱερός νόμος* τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁰ 4 παραθέτει τὸν κανονισμό τῆς *προθύσεως* (προκαταρκτικῆς θυσίας):

Θ ε ο ι.

Κατὰ τάδε προθύεσθα-

1· Μαλεάτη πόπανα τρ-

ία· Ἀπόλλωνι πόπανα τ-

ρία· Ἑρμῇ πόπανα τρί-

α· Ἰασοῖ πόπανα τρία· Ἀ-

κεσοῖ πόπανα τρία· Πα-

νακείαι πόπανα τρία·

κυσὶν πόπανα τρία· κυ-

νηγέταις πόπανα τρί.

3

6

9

Θ ε ο ι.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἐξῆς γίνεται ἡ πρόθυσις.

Τρία πόπανα γιὰ τὸν Μαλεάτα,

τρία πόπανα γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα

τρία πόπανα γιὰ τὸν Ἑρμῇ

τρία πόπανα γιὰ τὴν Ἰασώ, τρία

πόπανα γιὰ τὴν Ἀκεσώ, γιὰ τὴν

Πανάκεια τρία πόπανα,

τρία πόπανα γιὰ τοὺς σκύλους,

γιὰ τοὺς κυνηγούς τρία πόπανα.

Ε ὑ θ ὑ δ η μ ο ς

Ἑ λ ε υ σ ί ν ι ο ς

ἱερεὺς Ἀσκληπιῶ

τὰς στήλας ἀνέθηκ[ε]

τὰς πρὸς τοῖς βωμοῖς

ἐν αἷς τὰ πόπανα πρῶτος

ἐξηκάσατο, ἃ χρή πρ[ο]-

θύεσθ[αι - - - - -]

12

15

18

Ὁ Ε ὑ θ ὑ δ η μ ο ς

ὁ Ἑ λ ε υ σ ί ν ι ο ς

ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ

ἀνέθεσε τὶς στήλας ποὺ βρίσκονται

πλῆι στοὺς βωμοὺς

πάνω στὶς ὁποῖες αὐτὸς πρῶτος

ἀπεικόνισε, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα πρέπει

νὰ προσφέρονται ὡς πρόθυσις

Ἡ πρόθυσις ἡ ὁποία τελεῖται ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ Εὐθύδημο³¹ μὲ τὴ μορφή προσφορᾶς ποπάνων (λατρευτικὰ ψωμάκια) ἀπευθύνεται κατ' ἀρχὰς στὸν Μαλεάτα, στὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν ἴδιο τὸν Ἀσκληπιό. Ἀντίθετα, στὴν Ἐπίδauρο *Μαλεάτας* εἶναι ἡ λατρευτικὴ ἐπίκληση τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἀκολουθεῖ ἐκεῖνο τοῦ Μαλεάτα. Ἐπίσης ἡ πρόθυσις ἔχει ὡς ἀποδέκτες τὸν Ἑρμῇ, τὶς τρεῖς θυγατέρες τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοὺς κύνες καὶ τοὺς κυνη-

Εικ. 4. Ἱερὸς νόμος, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.).
Πειραιάς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1622.

γέτες. Οί τελευταίοι μᾶλλον ταυτίζονται μὲ τοὺς δύο γιούς τοῦ Ἀσκληποῦ, τὸν Μαχάονα καὶ τὸν Ποδαλείριο, οἱ ὁποῖοι ἀπεικονίζονται πιθανότατα καὶ σὲ ἓνα ἀναθηματικό ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου³² δίπλα στὸν Ἀσκληπιό, συνο- 5
δεύόμενοι ἀπὸ σκύλους³³.

Στὶς γυναικεῖες μορφὲς τοῦ κύκλου τοῦ Ἀσκληποῦ συγκαταλέγεται ἐν πρώτοις ἡ κόρη του Ὑγιεία, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς συνοδὸς τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ οἱ ἄλλες θυγατέρες του, Ἰασώ, Πανάκεια καὶ Ἀκεσώ, ποὺ ἡ λατρεία τους στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν παραπάνω *ἱερὸ νόμο*. Ἐπίσης εἶναι γνωστὴ ἡ λατρευτικὴ σχέση τοῦ

Εἰκ. 5. Ἀναθηματικό ἀνάγλυφο στὸν Ἀσκληπιό καὶ τὴ Δῆμητρα, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 1426.

Ἄσκληποι μετὰ τὴν Δῆμητρα καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸν Δία Μειλίχιον καὶ τὸν Δία Φίλιον.

Τὴ στενὴν σχέσιν τοῦ Ἄσκληποι μετὰ τὴν Δῆμητρα πιστοποιεῖ ἓνα
6 ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ἀπὸ τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ Πειραιῶς³⁴. Σ' αὐ-

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυφον ἀναθηματικὸν στὴν Δῆμητρα καὶ τὴν Περσεφόνην, ἀπὸ τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ Πειραιῶς, (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, ἀρ. εὔρ. 1461.

τὸ εἰκονίζονται ἡ Δήμητρα, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνον τὸ δεξιὸ χέρι, ἡ Κόρη ποὺ κρατᾷ δάδα, καὶ λατρευτές³⁵.

Ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ἡ Δήμητρα λατρεύονταν ἀπὸ κοινοῦ ἰδιαίτερα στὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν. Γιὰ παράδειγμα συναντᾷμε τὴν Δήμητρα καθιστή, σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο³⁶. Αὐτὴ ἡ λατρευτικὴ σύνδεση ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸ ὅτι, ὅταν ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰσῆχθη στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, δὲν ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ θεοῦ στὴν

Εἰκ. 7. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Δήμητρα, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας, ἀνάθημα ἐπὶ ἰατρῶν, (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1332.

πόλη, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο αὐτὸς φιλοξενήθηκε ἀρχικὰ στὸ Ἑλευσίνιον τὸ ἐν ἄστει καὶ κατὰ τὴ δευτέρῃ ἡμέρᾳ τῆς ἀφίξής του μυσήθηκε στὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια³⁷.

- Ἐπιπλέον, ὅπως ἐπανειλημμένα ὑποστηρίχθηκε, ἡ Δήμητρα εἶχε ἡ ἴδια ἱαματικὲς ιδιότητες³⁸. Αὐτὴ ἡ ἄποψη στηρίζεται στὸ
- 8 ἀνάθημα τοῦ Εὐκράτους ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα³⁹, τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύθηκε ὡς ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο γιὰ ἴαση ἀπὸ κάποια ἀσθένεια τῶν ὀφθαλμῶν. Παρόμοια ἀναθήματα μὲ παράσταση ὀφθαλμῶν ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο⁴⁰, τὸ ἐλευσινιακὸ ὅμως μνημεῖο μὲ τὴν ἀξιοσημεῖωτη παράσταση τῆς θεότητος παραμένει μοναδικό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Karl Kerényi ἀμφισβήτησε τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀναθήματος τοῦ Εὐκράτους ὡς προσφορᾶς στὴ Δήμητρα μετὰ ἀπὸ θεραπεία⁴¹, καὶ ἀναγνώρισε σ' αὐτὸ κάποια ἀνάθεση γιὰ τὴ μύηση στὴν ἀνώτερη βαθμίδα, τὴν *ἐποπτεία* τῶν Μυστηρίων. Τό ζήτημα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διευκρινιστεῖ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντιφίλου⁴², τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὅτι ἐξυμνεῖ τὴ Δήμητρα ὡς θεραπεύτρια τῶν ματιῶν, δὲν εἶναι δυνατόν μὲ βεβαιότητα νὰ ἐρμηνευθεῖ.

- Ὁ Ἀσκληπιὸς δὲν συνδέθηκε μὲ τὴ Δήμητρα γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴ μύησή του στὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια, ἀμέσως μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς λατρείας του στὴν Ἀθήνα. Ὁ λατρευτικὸς συσχετισμὸς τῶν δύο θεῶν μαρτυρεῖται ἤδη στὴν Ἐπίδαυρο⁴³. Πρῶτος ὁ Παναγιώτης Καββαδίας ὑπέδειξε τὴν ὑπαρξὴ λατρείας τῆς Δήμητρος στὴν Ἐπίδαυρο, ὅπου ἡ θεὰ λατρευόταν ὡς καρποφόρος⁴⁴. Στὴν Ἐπίδαυρο μάλιστα διαπιστώνεται μία παλαιότερη πελοποννησιακὴ λατρεῖα τῆς Δαμίας καὶ τῆς Αὐξησίας, δύο θεοτήτων ποὺ πιθανότατα ταυτίζονται μὲ τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη⁴⁵. Ἐξάλλου τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, σήμερα στὴν Ἀθήνα, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε,
- 5 ἀπεικονίζει λατρευτὲς δεξιὰ ἐμπρὸς ἀπὸ ἓναν βωμὸ καὶ στὰ ἀριστερά του τὸν Ἀσκληπιὸ μαζὶ μὲ ἄλλους θεοὺς· τελευταία ἴσως

ή Δήμητρα καθισμένη πάνω στη μουσική κίστη (στρογγυλό καλάθι).

Προφανώς η παρουσία της Δήμητρος δίπλα στον Άσκληπιό δεν είναι καθόλου άσυνήθιστη. Οί δύο θεοί εικονίζονται μαζί με

Εικ. 8. Ἀνάθημα τοῦ Εὐκράτους ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα στὴ Δήμητρα, ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 4353.

τὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ σὲ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς
9 Περγάμου⁴⁶.

Ὁ μῦθος τοῦ Ἀσκληπιοῦ ποὺ παραδίδει ὁ Πίνδαρος ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῆς Ἐπιδάουρου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόλλων συνάντησε τὴν Κορωνίδα κοντὰ στὴ λίμνη Βοιβηίδα στὸ Δώτιον πεδῖον, στὸ ἀνατολικὸ δηλαδὴ τμήμα τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδας, ἐκεῖ ὅπου κατὰ τὸν Leo Weber⁴⁷ ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν Πελασγῶν ἱερὸς περίβολος κάποιας θεᾶς μὲ τὸ ὄνομα Δωίς,

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιό, τὴ Διμήτρεα, τὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ, ἀπὸ τὴν Πέργαμο (τέλος 2ου αἰ. π.Χ.). Μουσεῖο Περγάμου, S 57.

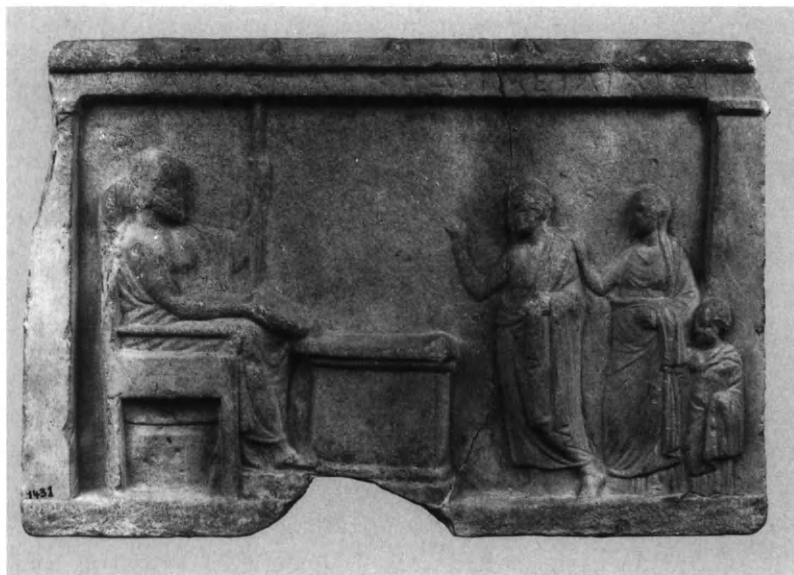
πού θεωρείται συντετμημένος τύπος τοῦ Δωμάτηρ. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει, γιὰτὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ καθὼς ἐξαπλωνόταν ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, παρουσιάζεται στενὰ συνδεδεμένη μὲ ἐκείνη τῆς Δήμητρος, καὶ ἐπίσης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου ἔχουν βρεθεῖ ἀναθηματικές ἐπιγραφές τόσο γιὰ τὴν Δήμητρα ὅσο καὶ γιὰ τὴν Περσεφόνη⁴⁸.

Ἡ σχέση τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν Δήμητρα δὲν περιορίζεται, προκειμένου γιὰ τὴν Ἀττική, μόνο στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά. Καὶ στὴν Ἐλευσίνα ὑπῆρχε πιθανότατα πολὺ κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος ἓνα ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα⁴⁹.

Γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν Δήμητρα διαπιστώνουμε ἀκόμη ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς θεραπεύει τοὺς πιστοὺς του στὴν παρούσα ζωὴ ἀπὸ ἀσθένειες καὶ σωματικές ἀναπηρίες. Ἀντίθετα, ἡ Δήμητρα ὄχι μόνον εἶναι θεὰ τῆς γονιμότητος καὶ ἀρωγὸς τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν κύηση καὶ τὸν τοκετό, ἀλλὰ ἐπίσης παρουσιάζεται στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ Ἄλλου Κόσμου. Στὰ Ἀσκληπιεῖα δὲν γίνονται πάντοτε θαύματα, καὶ οἱ πιστοὶ συχνὰ δὲν σώζονται. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἐπισημαίνεται μὲ ἐντυπωσιακὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο, ὁ ὁποῖος παραδίδει τὴν σκωπτικὴ παρατήρηση τοῦ Διογένους ἀπὸ τὴν Σινώπη πρὸς κάποιον ὁ ὁποῖος θαύμαζε τοὺς πολυἀριθμοὺς ἀναθηματικούς πίνακες στὸ Καβεῖριον τῆς Σαμοθράκης⁵⁰: θαυμάζοντός τινος τὰ ἐν Σαμοθράκῃ ἀναθήματα, ἔφη, “πολλῶ ἂν εἴη πλείω εἰ καὶ οἱ μὴ σωθέντες ἀνέτιθσαν” (θὰ ἦταν πολὺ περισσότεροι οἱ πίνακες, ἂν καὶ ἐκεῖνοι πού δὲν σώθηκαν εἶχαν προσφέρει τέτοιους).

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὁ Ἀσκληπιὸς ἀποκαλεῖται σὲ ἐπιγραφὰς Ἀσκληπιὸς Σωτήρ⁵¹ καὶ Ζεὺς Ἀσκληπιός⁵². Στὶς ἀνασκαφὰς τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ Πειραιῶς βρέθηκαν καὶ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα στὸν Δία Μειλίχιο, στὸν χθόνιο, ἀποτρόπαιο Δία⁵³,

- 10 ὅπως λ.χ. ἓνα ἀνάγλυφο στὴν Ἀθήνα⁵⁴. Ἄλλα ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τὰ ὁποῖα εἶχαν ἤδη βρεθεῖ νωρίτερα στὴν περιοχὴ, βρίσκονται σήμερα στὸ Βερολῖνο⁵⁵. Ὁ Δραγάσης μάλιστα ἀναφέρει στὴν ἀνασκαφικὴ ἔκθεσή του καὶ ἓνα ἀνάγλυφο μὲ φίδια, ἀναθηματικὸ στὸν Δία Φίλιο⁵⁶. Ἦδη ὁ Adolf Furtwängler εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Ζεὺς Μειλίχιος καὶ ὁ Ζεὺς Φίλιος λατρεύονταν στὸν ἴδιο χῶρο⁵⁷. Καὶ ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ὁ Ζεὺς Μειλίχιος λατρεύονται μὲ τὴ μορφή φιδιοῦ. Ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴ μορφή φιδιοῦ μαρτυρεῖται ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς γιὰ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ὀβιδίου ὡς πρὸς τὸν τρόπο μεταφορᾶς τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν

Εἰκ. 10. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸ Δία Μειλίχο, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπείου τοῦ Πειραιῶς (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 1431.

Ἐπίδauρο στή Ρώμη⁵⁸. Στις ἀπεικονίσεις φιδιῶν συγκαταλέγεται καὶ ἓνα ἀνάγλυφο στήν Ἀθήνα⁵⁹ ὅπου ὁ Ἀσκληπιὸς εἰκονίζεται 11
μαζὶ μὲ ἓνα μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ φίδι, καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμη
ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στήν Ἀθήνα⁶⁰, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ 12
Ἑρακλείδης τῶι θεῶι (ὁ Ἑρακλείδης ἀνέθεσε πρὸ θεοῦ), ὅπου ὁμῶς δὲν
εἶναι βέβαιο, ἂν ὁ θεὸς εἶναι ὁ Ἀσκληπιὸς ἢ ὁ Ζεὺς Μειλίχιος ἢ,
ἀκόμη, ὁ Ζεὺς Φίλιος.

Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου ἢ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. στὸν
Δία Μειλίχιον καὶ τὴν Ἀφροδίτῃ Μειλιχίᾳ εἶναι ἐπίσης γνωστὴ
ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου⁶¹.

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιό, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1407.

Εικ. 12. Ανάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιὸ ἢ τὸν Δία Μελίχιο, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1434.

Οί θυσίες

Ο Φιλόστρατος αναφέρει⁶² ότι σὲ ἀνάμνηση τῆς μύησης τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια ἐορτάζονταν, κατὰ τὴ δεύτερη ἡμέρα τῶν Μεγάλων Μυστηρίων, τὰ Ἐπιδαύρια. Τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐορτῆς τῶν Ἐπιδαυρίων φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ θυσία ταύρου στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν ἱερέα του, ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο⁶³. Τὸ συνηθισμένο θύμα γιὰ τὸν Ἀσκληπιὸ ἦταν κατὰ κανόνα ὁ πετεινός⁶⁴, ἐνῶ συχνὰ θυσιάζονταν ἐπίσης χοῖροι⁶⁵ καὶ πρόβατα⁶⁶. **13, 11**
Αἶγες θυσίαζαν στὴν Κυρήνη, ἀντίθετα μὲ τὸ ἔθιμο ποὺ ἴσχυε στὴν Ἐπίδαυρο.

Σὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁶⁷, τὸ βόδι ποὺ πρό- **14**
κειται νὰ θυσιαστῇ προηγεῖται τῆς ομάδας τῶν λατρευτῶν· λείπει τὸ τμήμα ὅπου ἀπεικονίζονταν οἱ θεοὶ στοὺς ὁποίους προσφερόταν ἡ θυσία. Ἀπὸ τὰ δεξιὰ προσέρχεται ὁμάδα λατρευτῶν πρὸς ἓνα βωμό, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο στέκεται ὁ δοῦλος τοῦ ἱεροῦ μαζὶ μὲ τὸν ταῦρο. Στὸ δεξιὸ πέρας τῆς παράστασης εἰκονίζεται σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο μία μορφὴ ποὺ μεταφέρει στὴν κεφαλὴ τῆς τὴν κίστη (στρογγυλὸ καλάθι) τῶν προσφορῶν.

Στὴν Ἀθῆνα καὶ γενικότερα στὴν Ἀττικὴ μαρτυρεῖται γιὰ τὸν Ἀσκληπιὸ θυσία ταύρου στὰ Ἐπιδαύρια⁶⁸ καθὼς καὶ στὴν ἐορτῇ Ἀσκληπιεῖα⁶⁹. Ὁ Πausanias ἐξάλλου κάνει λόγο γιὰ θυσία χοίρου, προβάτου καὶ ταύρου στὸν Ἀσκληπιὸ στὴν πελοποννησιακὴ Τιτάνη⁷⁰. Ἀναμφίβολα ἡ θυσία ταύρου ἦταν ἓνα ἐξαιρετικῆς σημασίας γεγονός. Αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ δύο ἐπιγραφές· τὴ μία, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, ἥδη

Εικ. 13. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸν στὸν Ἀσκληπιό, μὲ παράσταση θυνίας χοίρου, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1330.

Εἰκ. 14. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιό, μὲ παράσταση θυσίας ταύρου, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1429

ἀναφέραμε⁷¹. Περιλαμβάνει κατ' ἀρχὰς κατάλογο ἱατρικῶν ἐργα-
λείων καὶ ἀκολουθοῦν διατάξεις θυσιῶν (στίχοι 23 – 39):

- ἔδοξεν τῷ δήμῳ· Ἀθηνόδω[ρος] εἶπεν· περὶ ὧν ὁ ἱε-
ρεὺς λέγει ὁ τοῦ Ἀσκληπιῶ Εὐθύδημος, ἐψηφίσθ-
25 αὶ τῷ δήμῳ· ὅπως ἂν τὰ τε προθύματα θύηται
ἃ ἐξηγῆται Εὐθύ[δ]η[μ]ος ἱερεὺς τῷ Ἀσκληπιῶ κα-
ὶ ἡ ἄλλη θυσία γίγνηται ὑπὲρ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίω-
28 ν, ἐψηφίσθαι τῷ δήμῳ τοὺς ἐπιστάτας τοῦ Ἀσκ-
ληπείου θύεν τὰ προθύματα ἃ ἐξηγῆται [Εὐ]θύδη-
μος ἀπὸ τοῦ ἀργυρίου τῷ ἐκ τῷ λιθοτομε[ί]ο[...].ο[...]-
31 [...].ο ἐξαιρομένο, τὸ δὲ ἄλλο ἀργύριον [κα]τα[βά]λλ-
[ε]ν ἐς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ἱεροῦ· ὅπως δ' ἂν καὶ Ἀθ-
ηναῖοι κρέα νέμωται ὥς πλεῖστα τοὺς ἱεροπ-
34 [οι]ὸς τὸς ἱεροποιῶντας ἐπιμε<με>λῆσθαι τῆς ἐ-
[ο]ρτῆς τὸ ἐκ τοῦ δήμο γιγνόμενον· νέμεν δὲ τὰ
[κρέ]α τῷ μὲν ἡγεμόνος βοδὸς τοῖς πρυτάνεσιν
37 [καὶ τ]οῖς ἐννέ· ἄρχουσιν κα[ὶ] τ[οῖς] ἱ[ε]ροποιοῖς [κ]αὶ
[τοῖς πο]μ[π]εῦσιν, τὰ δὲ ἄλλα [κρέα Ἀθηναίους μερί]-
[ζειν - - - - -]ΛΞΟΓ[- - - - -]

(Ὁ δῆμος ἀποφάσισε· ὁ Ἀθηνόδωρος εἶπε: Σχετικά μὲ ὅσα λέγει ὁ ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ Εὐθύδημος, ἀποφάσισε ὁ δῆμος· ἔτσι ὥστε νὰ τελεῖται ἡ πρόθυσις ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐθύδημο, ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καὶ νὰ ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ἄλλη θυσία ἀπὸ μέρους τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων. Ἀποφάσισε ὁ δῆμος οἱ ἐπιστάτες τοῦ Ἀσκληπείου νὰ τελοῦν τὴν πρόθυσι, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Εὐθύδημος λαμβάνει χρήματα ἀπὸ τὶς προσόδους τοῦ λατομείου. Τὰ δὲ ὑπόλοιπα χρήματα πρέπει νὰ δαπανηθοῦν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἱεροῦ. Οἱ Ἀθηναῖοι νὰ διανεμῶν τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ κρέας τῶν θυσιασμένων ζώων στοὺς ἱεροποιούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἐορτὴ πού ὀργανώνει ὁ δῆμος. Καὶ νὰ διανεμῶν τὸ κρέας τοῦ ἐκλεκτότερου βοδιοῦ στοὺς πρυτάνεις καὶ στοὺς ἐννέα ἄρχοντες καὶ στοὺς ἱεροποιούς καὶ σὲ αὐτοὺς πού μετέχουν στὴν πομπή, καὶ τὸ ὑπόλοιπο κρέας νὰ τὸ διανεμῶν στοὺς Ἀθηναίους).

Στὴν ἐπιγραφὴ ἐμφανίζεται καὶ πάλι ὁ ἱερέας Εὐθύδημος ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν ἱερὸ νόμο γιὰ τὴν

πρόθυση. Ἐδῶ ὅμως γίνεται σαφὲς στοὺς στίχους 34-35 (ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἑορτῆς τὸ ἐκ τοῦ δήμου γιγνόμενον) ὅτι πρόκειται γιὰ θυσία ἐκ μέρους τῆς πόλεως. Ἀκολουθοῦν ὑποδείξεις γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ κρέατος τῶν θυσιαζόμενων βοδιῶν, τὸ κρέας τοῦ ἐκλεκτότερου βοδιοῦ τὸ μοιράζονται οἱ πρυτάνεις, οἱ ἐννέα ἄρχοντες καὶ οἱ ἱεροποιοί, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο διανέμεται στοὺς ἄλλους Ἀθηναίους.

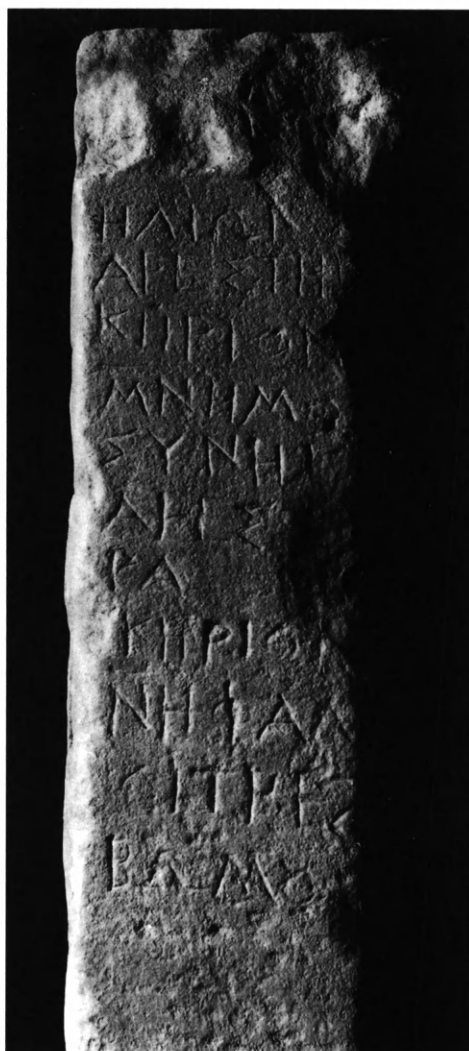
Ἡ δευτέρη ἐπιγραφὴ⁷² προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο, συντάχθηκε ὅμως ἀπὸ μία συνέλευση τοῦ δήμου ποὺ ἔλαβε χώρα στὸν Πειραιά, ὅπως ἀναφέρεται στὸ στίχο 4 (ἐκκλησία ἐμ Πειραιεῖ) . Μὲ τὸ ψήφισμα αὐτὸ τιμᾶται κάποιος Νικόστρατος ἀπὸ τῆ Φυλῆ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε ὡς ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἀναφέρονται οἱ θυσίες πρὸς τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγιεία καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους θεοὺς. Γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὰ Ἀσκληπιεῖα καὶ τὰ Ἐπιδαύρια, καθὼς καὶ γιὰ θυσίες ὑπὲρ τῆς πόλεως: ὑπὲρ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου. Ἐπίσης ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νικόστρατος θυσίασε πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν καί – σύμφωνα μὲ τὴ συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς – γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πόλεως ἓναν ταῦρο.

Σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο ἀναφέρεται, ὅπως εἶδαμε⁷³, ὀλοκαύτωμα πρὸς τὸν Ἀσκληπιό, δηλαδὴ ἐξίλαστήρια θυσία γιὰ χθόνιους θεοὺς, κατὰ τὴν ὁποία τὸ σφάγιο καίγεται ὀλοκληρωτικά. Ἀντίθετα, στὴν κανονικὴ θυσία βοδιοῦ, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ παραπάνω ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, τὸ κρέας τοῦ διανέμεται μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων καὶ στοὺς θεοὺς προσφέρεται μόνον ἡ κνίσσα ἀπὸ τὰ καίόμενα ὀστά. Ὁ Fritz Graf σὲ μία μελέτη του γιὰ τὴ σπονδὴ ἤδη παρατηρεῖ ὅτι «τὴ μορφή τῆς σπονδῆς δὲν τὴν καθορίζουν οἱ θεοὶ ἢ οἱ νεκροὶ πρὸς τοὺς ὁποίους προσφέρεται, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς τελετουργίας»⁷⁴. Σχετικὰ μὲ τὴ θυσία βοδιοῦ ἐπισημαίνουμε ὅτι αὐτὴ δὲν ἦταν σίγουρα μιὰ καθημερινὴ ὑπόθεση, καί, ἀσφαλῶς, λίγοι εἶχαν τὴν

οικονομική δυνατότητα νὰ θυσιάσουν ἓνα βόδι. Αὐτὸ παρουσιάζεται εὐγλωττα, κατ' ἀρχὰς μὲ τὰ λόγια τῆς Κοκκάλης στοὺς *Μιμιάμβους* τοῦ Ἡρώνδα⁷⁵: «οὐ γάρ τι πολλὴν οὐδ' ἔτοιμον ἀντλεῦμεν, ἐπεὶ τάχ' ἂν βοῦν ἢ νενημένην χοῖρον πολλῆς φορίνης, κοῦκ ἀλέκτορ ἦητρα νούσων ἐποιεούμεσθα» (δὲν μπορούμε βέβαια ἀπὸ τὰ πολλὰ νὰ ἀντλήσουμε, διαφορετικὰ θὰ προσέφερα σίγουρα ἓνα βόδι ἢ ἓναν παχὺ χοῖρο, καὶ ὄχι ἓναν πετεινὸ ὡς εὐχαριστήριο γιὰ τὴ θεραπεία μου). Συνάγεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν προσφορὰ γλυκισμάτων σὲ μορφὴ ζώων, τὰ πέμματα εἰς ζώων μορφᾶς τετυπωμένα, σὲ θυσίαις ὅπως αὐτὲς κατὰ τὰ Διάσια⁷⁶, ὅπου προσφέρονταν ἀποκλειστικὰ τέτοια ζῶα, ὡς ὑποκατάστατα τῶν πραγματικῶν⁷⁷. Αὐτὰ τὰ γλυκίσματα σὲ μορφὴ ταύρου χαρακτηρίζονται ὡς βοῦς ἔβδομος, καὶ μερικὲς φορὲς ἀπλὰ ὡς βοῦς. Βωμοὶ μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ θύειν ἔβδόμους βοῦς (νὰ θυσιαστοῦν τὰ ἔβδομα βόδια) ἤρθαν στὸ φῶς στὴν περιοχὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπείου⁷⁸.

Ψωμάκια καὶ γλυκίσματα προσφέρονταν κυρίως ὡς πρόθυσις. Στὸν ἱερὸ νόμο ἀπὸ τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπεῖο κατονομάζονται τὰ προσφερόμενα πόπανα. Στις στενὲς ὥστόσο πλευρὲς τῆς στήλης

15 ἀναγράφονται τὰ νηφάλια, ἥπιες σπονδὲς ὕδατος, μελιοῦ ἢ γάλακτος, ὄχι ὅμως κρασιοῦ, τὰ κήρια, γλυκίσματα ἀπὸ μέλι, καθὼς καὶ τὰ ἀρεστήρα, γλυκίσματα ποὺ προσφέρονταν γιὰ ἐξιλασμό. Ὁ Paul Stengel διαπίστωσε ὅτι ἦταν σύνηθες νὰ προσφέρουν γλυκίσματα ἀπὸ μέλι σὲ θεότητες στις ὁποῖες ἔσπενδαν νηφάλια⁷⁹. Μαζὶ μὲ τὸ λάδι χρησιμοποιοῦσαν μέλι γιὰ καθαρμούς, καθὼς μᾶς παραδίδεται ὅτι στὸ Ἀσκληπεῖο τῆς Περγάμου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκοίμηση προσέφεραν γλυκίσματα ποὺ τὰ εἶχαν βυθίσει στὸ λάδι καὶ τὸ μέλι⁸⁰. Καὶ ὁ Πausanias ἀναφέρει ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουν καθαρμοὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκοίμηση στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ⁸¹: «Πιστεύω, πὼς ὁ Ἀμφιάραος ἦταν ἰδιαίτερα εἰδικὸς στὸ νὰ ἐξηγεῖ τὰ ὄνειρα· τοῦτο ἄλλωστε εἶναι φανερό, γιὰτὶ μόλις ἐγινε θεὸς ἰδρύσε ὄνειρομαντεῖο. Ἐκεῖνος ποὺ ἔρχεται νὰ ρωτήσῃ τὸν

Εικ. 15. Στενή πλευρά της στήλης του ἱεροῦ νόμου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 1622.

Ἀμφιάραιος πρέπει νὰ καθαρθεῖ· ὁ καθαρμὸς γίνεται μὲ τὴ θυσία στὸν θεό. Θυσιάζουν ὅμως ὄχι μόνο σ' αὐτὸν ἀλλὰ καὶ σ' ὅλους ὅσων τὰ ὀνόματα εἶναι γραμμένα πάνω στὸν βωμό. Ὅταν γίνουν ὅλα αὐτὰ τὰ προκαταρκτικὰ καὶ θυσιάσουν (ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν χρησμὸ) κριάρι καὶ ξαπλώσουν πάνω στὸ δῆρμα του, κοιμοῦνται περιμένοντας, μέσα στὸν ὕπνο τους, τὸ φανέρωμα τοῦ ὀνείρου».

Οί θεραπεῖες

Ἔμεσες μαρτυρίες γιὰ τὶς θεραπεῖες στὰ Ἀσκληπιεῖα, καθὼς καὶ στὰ ἱερὰ ἄλλων ἱαματικῶν θεῶν ἢ ἡρώων παρέχουν τὰ ἀναθήματα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἡ διαδικασία τῆς θεραπείας ἢ τὰ ὁμοιώματα τῶν πασχόντων μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ἀναθηματικὸς πίνακας τοῦ 2ου/3ου μ.Χ. αἰ. μὲ ὁμοιώματα ἀνδρικῶν γεννητικῶν ὀργάνων καὶ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀγαθῇ Τύχῃ Ἐλευθερίων θεραπευθεὶς ἀνέθηκεν εὐχὴν (*Καλὴ Τύχη, ἀνέθεσε ὡς εὐχαριστήριον ὁ Ἐλευθερίων ἐπειδὴ θεραπεύτηκε*) ποὺ βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς⁸², δείχνει ὅχι μόνον τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπιτυχοῦς θεραπείας, ἀλλὰ ἀποδεικνύει ἐπίσης τὴ λειτουργία αὐτῶν τῶν χώρων ἴασης ὡς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Παρόμοιοι ἀναθηματικοὶ πίνακες εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὰ ἱερὰ ἄλλων ἱαματικῶν θεῶν ἢ ἡρώων, ὥστόσο ὅμως ἡ ἐπὶ κλησὶν τῆς Ἀγαθῆς Τύχης εἶναι ἀσυνήθιστη⁸³. Ἄλλο ἀνάγλυφο, ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ⁸⁴, εἰκονίζει ἱστάμενη θεά, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ ἐπιγραφὴ πάνω ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο ὡς ἡ Ἀγαθὴ Θεός (*Bona Dea*), μὲ δύο λατρευτὲς ποὺ στέκονται ἐμπρὸς τῆς. Ἀριστερὰ στὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου ἀπεικονίζεται ἓνα ἀνθρώπινο σκέλος, τὸ ὁποῖο ὑποδηλώνει προφανῶς τὴν ἴαση. Ἦδη ὁ Adolph Greifenhagen⁸⁵ κατέδειξε ὅτι ἡ Ἀγαθὴ Θεός ἐμφανίζεται στὸν κύκλο τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ συνεπῶς μπορεῖ καὶ τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ νὰ συγκαταλεχθεῖ στὶς μαρτυρίες γιὰ ἱάσεις στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς.

Σχετικὰ μὲ τὴ διαδικασία τῆς θεραπείας ἀντλοῦμε πληροφορίες ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές, ἰδιαίτερα τὶς ἐπιγραφὰς μὲ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου⁸⁶, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ ἀναθηματικά

ἀνάγλυφα μὲ σκηνὲς θεραπείας. Δύο τέτοια ἀνάγλυφα μᾶς εἶναι
 18 γνωστὰ ἀπὸ τὸν Πειραιά. Τὸ ἓν ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ
 19 Μουσεῖο Πειραιῶς⁸⁷. Τὸ ἄλλο ἐντοιχισμένον ἄλλοτε κάπου στὸν
 18 Πειραιά, σήμερα θεωρεῖται χαμένο. Στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου
 Πειραιῶς ἀπεικονίζεται στὸ μέσον μία γυναικεία μορφή ἀνα-
 κεκλιμένη σὲ λίθινη κλίνη καλυμμένη μὲ δέρμα ζώου⁸⁸. Ὅτι ὁ

*Εἰκ. 16. Ἀναθηματικὸς πίνακας τοῦ Ἐλευθερίωνος μὲ παράσταση ἀνδρικοῦ
 μορίου, ἀπὸ τὸ Ἀσκλημεῖο τοῦ Πειραιῶς (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ
 Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὑρ. 406.*

Εἰκ. 17. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὴν Ἀγαθὴ Θεό, ὡς εὐχαριστία γιὰ ἐπιτυχὴ θεραπεία (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 211.

- ἀσθενής ξάπλωνε κατὰ τὴν ἐγκοίμηση σὲ δέρμα ζώου, τό γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Πausanία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ διήγησι τοῦ Λυκόφρονος πρὸς τὸν Ποδαλείριον⁸⁹. Δεξιά, δίπλα στὴν ἀνακεκλιμένη γυναῖκα, στέκεται ὁ Ἄσκληπιός, ὁ ὁποῖος θέτει ἐπάνω τῆς τὰ χέρια γιὰ νὰ τὴν θεραπεύσει. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἄσκληπιὸ στέκεται ἡ Ὑγιεία. Ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ὁμάδα λατρευτῶν, πιθανότατα οἱ συγγενεῖς τῆς ἀσθενοῦς, προσέρχεται πρὸς τὴν κλίνη. Στὸ χαμένο
- 19** ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ παριστάνεται ἀνάλογη σκηνή: Σὲ λίθινη ἐπίσης κλίνη εἶναι ξαπλωμένος ἓνας ἀσθενής, τοῦ ὁποίου, λόγῳ τῆς κακῆς διατήρησης δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκρισι τοῦ φύλου. Ἀριστερὰ δίπλα στὴν κλίνη τοῦ ὁμάδα λατρευτῶν ἐπίσης,

Εἰκ. 18. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἄσκληπιό, μὲ παράστασι θεραπείας, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (γύρω στὰ 400 π.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 405.

ἀσφαλῶς οἱ συγγενεῖς. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κλίνη στέκεται ἀνδρική μορφή, μεγαλύτερης κλίμακας ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, πιθανότατα ὁ Ἀσκληπιός. Δεξιὰ δίπλα στὴν κλίνη διατηροῦνται ἵχνη ἀπὸ γυναικεῖο ἔνδυμα ποῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διευκρινηθεῖ ἂν ἀνήκει στὴν Ὑγιεία.

Ἡ διαδικασία τῆς ἱασης ὅπως τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές μὲ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου ἀκολουθεῖ ἕνα σταθερὰ καθορισμένο σύστημα. Μὲ τὴν ἄφιξή του στοῦ ἱεροῦ τοῦ θεραπευτῆ θεοῦ, ὁ ἀσθενὴς θυσίαζε κατ' ἀρχὰς σ' αὐτὸν καὶ στὴ συνέχεια ὑποβαλλόταν σὲ *ἐγκοίμηση*, κατὰ τὴν ὁποία ὁ θεὸς τοῦ ἐμφανιζόταν σὲ ὄνειρο καὶ τοῦ ὑποδείκνυε τὴ θεραπεία ποῦ θὰ ἀκολου-

Εἰκ. 19. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιό, μὲ παράσταση θεραπείας, πιθανὸν ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, ἄλλοτε ἐντειχιζόμενο σὲ σπίτι στὸν Πειραιά, σήμερα χαμένο. 20

θοῦσε ἢ τὸν θεράπευε ἤδη κατὰ τὸ ὄνειρό του. Κατὰ κανόνα μάλιστα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, ὁ ἀσθενὴς ξυπνοῦσε ἀπὸ τὴν ἐγκοίμηση θεραπευμένος. Ἀναφέρουμε σχετικὰ δύο παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῆς Ἐπιδαύρου:

«Ἐνα βωβὸ ἀγόρι ἦρθε στὸ ἱερό γιὰ νὰ ἀποκτήσει φωνή. Ἀφοῦ τέλεσε τὴν προκαταρκτικὴ θυσία (πρόθυσι) καὶ ἐξεπλήρωσε τὰ καθιερωμένα, ζήτησε τὸ παιδί τὸ ὁποῖο φέρνει τὴ φωτιά γιὰ τὸ θεό, κοιτάζοντας τὸν πατέρα τοῦ ἀγοριοῦ, νὰ ὑποσχεθεῖ ὅτι θὰ ἐκπληρώσει ἐντὸς ἐνὸς ἔτους ἀπὸ τὴν εὐδωσὴ τοῦ σκοποῦ γιὰ τὸν ὁποῖο βρισκόταν ἐκεῖ τὴν εὐχαριστήρια θυσία. Τότε ξαφνικὰ φώναξε τὸ βωβὸ ἀγόρι, 'τὸ ὑπόσχομαι'. Ὁ πατέρας ἐκπληκτος τὸν κάλεσε νὰ τὸ ἐπαναλάβει. Τὸ ἀγόρι ἐπανάλαβε τὴ φράση καὶ ἔτσι θεραπεύτηκε»⁹⁰.

«Ἐνας ἄνδρας θεραπεύτηκε στὰ δάκτυλα ἀπὸ ἓνα φίδι. Αὐτὸς βρισκόταν σὲ ἀσχημὴ κατάστασι ἐξαιτίας ἐνὸς ἔλκουσ στοῦ πόδι. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη μεταφέρθηκε ἀπὸ τοὺς ὑπηρέτες στοῦ ὑπαιθρο καὶ τοποθετήθηκε σὲ κάθισμα. Ὅταν τὸν πῆρε ὁ ὕπνος, βγήκε ἓνα φίδι ἀπὸ τὸν ἱερό χῶρο, θεράπευσε μὲ τὴ γλώσσα του τὸ δάκτυλο καὶ ἀποσῦρθηκε κατόπιν στοῦ ἱεροῦ οἴκημα. Ὅταν ὁ ἄνδρας ξύπνησε ὑγιής, διηγήθηκε ὅτι εἶχε δεῖ ἓνα πρόσωπο καὶ ὅτι στοῦ ὄνειρό του ἓνας νέος θεϊκοῦ ἀναστήματος ἐπάλειψε μὲ φάρμακο τὸ δάκτυλό του»⁹¹.

Μία τέτοια σκηνὴ θεραπείας ἀποδίδει χαρακτηριστικὰ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὠρωπό⁹². Εἰκονίζονται τὰ τρία στάδια τῆς θεραπείας. Ὁ ἀναθέτης Ἀρχῖνος εἰσέρχεται στοῦ ἱεροῦ, ὅπου πιθανὸν ὑπόσχεται νὰ ἀφιερῶσει ἀνάγλυφο μετὰ τὴν θεραπεία του, κοιμᾶται στοῦ ἐγκοιμητήριου καὶ θεραπεύεται στὸν ὕπνο του ἀπὸ τὸ φίδι ποὺ τοῦ γλείφει τὸν ὦμο καὶ ἀπὸ τὸν θεὸ ποὺ ἐπιθέτει τὸ χέρι στοῦ ὦμο του. Πάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ ἀναγλύφου παριστάνονται δύο ὀφθαλμοί. Σ' αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ ἀναφερόμενο στὶς ἐπιγραφές μὲ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου πρόσωπο, τὸ ὁποῖο ἐμφανιζόταν στὸν ἀσθενὴ κατὰ τὴν ἐγκοίμηση.

Πόσο σημαντικό έθεωρεῖτο τὸ νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ πρόσωπο τοῦ θεοῦ στὸν ἀσθενή κατὰ τὴν ἐγκοίμηση φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές μὲ τὰ θαύματα στὴν περίπτωση τοῦ Θεροάνδρου ἀπὸ τοὺς Ἀλιεῖς. Δὲν παρουσιάστηκε σὲ κείνον καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἱερό⁹³.

Εἰκ. 20. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀρχίνου στὸν Ἀμφιάραιο, μὲ παράσταση θεραπείας, ἀπὸ τὸ Ἀμφιάραιο τοῦ Ὠρωποῦ (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 3369.

Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιγραφές μὲ τὰ θαύματα ἀναφέρεται ἓνα ἀγόρι τὸ ὁποῖο φέρνει τὴ φωτιά γιὰ τὸ θεό, ὁ παῖς ὁ τῶν θεῶν πυρφορῶν. Σὲ ἄλλῃ ἐπιγραφῇ, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου, ἀναφέρονται οἱ τῶν ἱερῶν παῖδες⁹⁴. Στὸν *Πλούτο* τοῦ Ἀριστοφάνους διηγεῖται ὁ Καρίων γιὰ ἓνα ἀγόρι, βοηθὸ τοῦ θεοῦ στὸ ἱερό⁹⁵. Ἐπίσης ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης μιλάει γιὰ τοὺς παῖδες ποὺ τοῦ φάνηκε ὅτι τραγουδοῦσαν στὸ ἱερό⁹⁶.

- 21 Ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς προέρχονται δύο ἀγάλματα ἀγοριῶν⁹⁷, τὰ ὁποῖα ἡ Christiane Vorster συνέδεσε μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος⁹⁸, βρέθηκαν ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔκθεσιν τοῦ Δραγάτη⁹⁹, ἀναμφίβολα στὸ Ἀσκληπιεῖο. Καὶ σὲ ἄλλα ἐπίσης Ἀσκληπιεῖα ἔχουν βρεθεῖ παρόμοια ἀγάλματα ἀγοριῶν, λ.χ. στὸ ἱερὸ στοὺς Γόννους κοντὰ στὴ Λάρισα¹⁰⁰ καὶ στὴ Λισσὸ στὴν Κρήτη¹⁰¹.

Ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑσμὸν στὴ Σιδώνα, ὁ ὁποῖος στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ταυτίστηκε μὲ τὸν Ἀσκληπιό, προέρχονται πολυάριθμα ἀναθηματικὰ ἀγάλματα ἀγοριῶν¹⁰². Στὴν πλειονότητά τους εἶναι «*temple boys*» (παῖδες τῶν ναῶν), τοὺς ὁποῖους συναντᾶμε καὶ στὰ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑσμὸν στὴ Σιδώνα ἀναθέτονταν καὶ ἀγάλματα γυμνῶν ὄρθιων ἀγοριῶν. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀπεικονίσεις τοῦ Τελεσφόρου, τοῦ ἱαματικοῦ δαίμονος ποὺ ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία, καθὼς ὁ Τελεσφόρος εἰκονίζεται πάντα ὡς μικρὸ παιδί μὲ κάπα καὶ κουκούλα, καὶ ἔτσι περιγράφεται καὶ στὶς γραπτὲς πηγές¹⁰³.

Ὁ Ἰωάννης Σβορώνος, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν παιδικῶν μορφῶν, τὶς θεώρησε ὡς παραστάσεις τοῦ Ἰανίσκου, ὑποθετικοῦ γιοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, στηριζόμενος σὲ μία περιγραφή τοῦ Ἡρώνδα¹⁰⁴. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ Ἡρώνδα ἀφορᾷ στὸν τύπο τοῦ ἀγοριοῦ μὲ τὴ χήνα καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ συνεπῶς νὰ ἀναφέρεται σὲ ὅλα τὰ ἀγάλματα παιδιῶν,

Εικ. 21. Ἄγαλμα παιδός, ἀνάθημα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (2ος αἰ. μ.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 246.

θα πρέπει να αναρωτηθούμε, αν η σκωπτική περιγραφή των δύο γυναικῶν που επισκέπτονται τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ καὶ παρατηροῦν τὰ ἔργα τέχνης που βρίσκονται ἐκεῖ, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ταύτιση μνημείων. Ἐξάλλου ἡ ἑρμηνεία τοῦ Σβορώνου ἀντιμετωπίστηκε σχεδὸν ἀμέσως ἀρνητικὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ἀναφέρει [- - η]ς Παια[νιεύς Ἀσκληπι]ῶι καὶ τεῖ [Υγίαια ὑπὲρ τοῦ παι]δίου ἀν[έθηκεν]¹⁰⁵. Ἡ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία εἶναι χαραγμένη σ' ἓνα δωρικὸ ἀναθηματικὸ κιονόκρανο, χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Wilhelm Larfeld¹⁰⁶ στοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου. Ἡ μορφή ὡστόσο τῶν γραμμάτων, ἰδιαίτερα τοῦ Σ καὶ τοῦ Ω, ἐπιτρέπει πρωιμότερη χρονολόγηση, πιθανῶς στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Παρόμοιες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς μὲ τὴ στερεότυπη φράση ὑπὲρ τῶν παιδίων ἢ ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ εἶναι ἐπίσης γνωστὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. μέχρι τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους¹⁰⁷. Μερικοὶ ἐρευνητὲς ἀναγνώρισαν στὰ ἀγάλματα τῶν παιδίων ἀναθήματα τῶν γονέων τους. Τὸ ζήτημα πάντως, ἀν τὰ παιδιὰ μὲ αὐτὴ τὴν ἀνάθεση ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ θεοῦ, ὅπως δέχεται ὁ Stucky¹⁰⁸ γιὰ τὰ ἀναθήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑσμῶν στὴ Σιδώνα, ἢ ἀν πρόκειται γιὰ ἀγάλματα παιδίων, ποὺ εἶχαν ὑπηρετήσῃ στὰ ἱερὰ ὡς ἱεροὶ παῖδες, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιλυθεῖ.

- Ἀναμφίβολα ἱατροὶ συνεργάζονταν στὰ Ἀσκληπιεῖα. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ καταλόγου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς¹⁰⁹ ποὺ προαναφέραμε ἀπαριθμεῖ ἀρκετὰ ἱατρικὰ ἐργαλεῖα ὅπως καρκίνος ἱατρικός (ἱατρικὴ λαβίδα) ἢ σικύα (βεντούζα), ἐνῶ στὸ ἀθηναϊκὸ
- 22** Ἀσκληπιεῖο βρέθηκε ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἰδρυμένο ἀπὸ τοὺς δημόσιους ἱατροὺς¹¹⁰. Ἐπίσης, ὑπάρχουν ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα μὲ παραστάσεις ἱατρικῶν ἐργαλείων¹¹¹. Τὴν ἀνάμειξη τῶν ἱατρῶν τεκμηριώνει ἐξάλλου ἡ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀθήνα¹¹²:

[ή δεῖνα]ον Ἀσ[κληπιῶ(:)]		[ή δεῖνα]ον σὸν Ἀσκληπιῶ
[- - ἐπὶ] θεραπίᾳ [- - -]		γιά τή θεραπεία
[- - τῆς] νόσου κατ' ὄναρ	3	τῆς ἀσθένειας κατὰ τή διάρκεια ὀνείρου
[- - ἐκ] μεγάλῃ<ς> νόσο<υ>		ἀπὸ σοβαρῇ ἀσθένεια
[σωθείσα], μετὰ τῶν ἰα[τρῶν]		ἀφοῦ σώθηκε, μαζί με τοὺς ἰατροὺς
ἀνέθηκ<ε>ν.	6	ἀφιέρωσε.

Τὰ Ἀσκληπιεῖα ποὺ ἀπολάμβαναν πανελληνίας φήμης ἦταν κυρίως αὐτὰ τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Κῶ καὶ τῆς Περγάμου. Τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς εἶχε ἀσφαλῶς, ὅπως καὶ τῆς Ἀθήνας, τοπικὴ μόνον ἐπιρροή. Ἡ αὐξανόμενη ὁμως ἀκτινοβολία τῆς

Εἰκ. 22. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ παράσταση ἱατρικῶν ἐργαλείων, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1378.

λατρείας τοῦ Ἀσκληποῦ στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ μαρτυρεῖ ὅτι καὶ τὰ μικρότερα Ἀσκληπεῖα εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπεῖο τοῦ Πειραιῶς προσφέρουν, σὲ κάθε περίπτωση, ἐντυπωσιακὸ δεῖγμα τῶν τοπικῶν αὐτῶν λατρειῶν καὶ ἱερῶν.

Σημειώσεις

1. I. Δραγάσης, *ΑΔ* 1888, 132.
2. „Eine Aufnahme der erhaltenen Baureste ist noch nicht veröffentlicht; es ist, wie mir Herr Dragatsis freundlichst an Ort und Stelle nachwies noch der ganze Umfang des Peribolos festzustellen, in dessen Mitte das Fundament des Tempels zu liegen scheint“ : P. Wolters, *AM* 17, 1892, 10 σημ. 2. Πρβ. W. Judeich, *Topographie von Athen*² (1931) 441.
3. Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, 122-123.
4. Αὐτὴ τὴν ἀποψη ὑποστήριξε ὁ B. F. Robert, *RevPhil* 57, 1931, 135, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι τὸ Ἀσκλημεῖο τοῦ Πειραιῶς ἦταν τὸ ἀρχαιότερο στὴν Ἀττικὴ. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἀσκλημεῖων στὴν Ἀττικὴ ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἀπόψεις: Ὁ Thraemer, *RE* II 2 (1896) 1664 κέ. λ. Asklepios, τὰ ὑπολογίζει σὲ ἐπτά: Ἀθῆνα, Ἀχαρναί, Κερατεά, Πειραιεύς, Ἐλευσίς, Σαλαμίς καὶ Αἶγινα, ἐνῶ ὁ M. P. Nilsson, *Greek Popular Religion* (1940) 93 κέ., μόνον σὲ τρία: Πειραιεύς, Ἐλευσίς καὶ Ἀθῆνα, γιὰτὶ δὲν συμπεριλαμβάνει στὴν Ἀττικὴ αὐτὸ τῆς Αἰγίνας. Τὸ Ἀσκλημεῖο τῆς Αἰγίνας ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Παισανίας II 30,1 ὁ ὁποῖος κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸ καθιστὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, «Τοῦ δὲ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἱερόν ἐστι μὲν ἐτέρωθι, καὶ οὐ ταύτῃ, λίθου δὲ ἄγαλμα καθήμενον» Ὁ G. Welter, *AA* 1938, 6 κέ., θεωρεῖ ὅτι τὸ Ἀσκλημεῖο τῆς Αἰγίνας βρισκόταν κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφαιάς, ἀποψη ποὺ δὲν ἔχει ὡς σήμερα ἐπιβεβαιωθεῖ.
5. *IG* II/III² 4960a.
6. Ἡ C. Benedum, *JdI* 101, 1986 151 κέ., δέχεται ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ μεταφέρθηκε βαθμιαῖα ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο διαμέσου τῆς Αἰγίνας καὶ τῆς Ζέας στὴν Ἀθῆνα καὶ τοποθετεῖ τὴν ἱδρυση τοῦ πειραιικοῦ Ἀσκλημεῖου λίγο νωρίτερα ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ ἀθηναϊκοῦ.
7. G. Nenci, «Un' allusione al culto di Asclepio in Atene nella pace di Aristofane» στί: *Perennitas. Studi in onore die Angelo Brelich* 343.
8. C. Auffarth, „Neue Götter im spätklassischen Athen“, στί: W. Eder (ἐκδ.), *Die athenische Demokratie im 4. Jh.v.Chr.* (1995) 342 κέ.
9. *IG* II/III² 47.
10. Καὶ στὸν Ὀμηρικὸ Ὕμνο XVI, *εἰς Ἀσκλημιόν*, ὁ θεὸς χαρακτηρίζεται ὡς γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Κορωνίδος.
11. Ἀπολλόδωρος *Βιβλ.* III 10,3-4.
12. Στράβων IX 5,17.

13. "Ομηρος" *Il.* B 732. Δ. 195. 202. 219.
14. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (1977) 327 κέ.
15. F. G. Welcker, *Götterlehre* II (1860) 734 κέ. · R. Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidauros. Philologus* Suppl. 22,3 (1931) 112 κέ. · M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* II³ (1974) 108 κέ.
16. Ευστάθιος *Σχολ. στήν Ιλιάδα* A 63 48, 35 κέ.
17. Roscher *ML* I (1884–1886) 907 κέ. λ. Chthonios (Stoll).
18. III 57.
19. E. Rohde, *Psyche* (1921) 142.
20. *IG* IV 1² 97.
21. Ἀδημοσίευστη ἐπιγραφή στὸ Βερολίνο ἀρ. εὐρ. I 134. Thraemer, αὐτόθι 1661.
22. *IG* II/III² 4501.4516 ἀπὸ τὸν 1ο/2ο αἰ. μ.Χ. · C. Habicht, *AvP* VIII 3 (1969) 102 κέ.
23. *Fouilles d'Epidaure* ἀρ. 136; CIG 1198 Δάματρι Χθονίᾳ Διῖ Ἀσκληπιῶι · Thraemer, αὐτόθι 1661.
24. Habicht, αὐτόθι 11 κέ.
25. Roscher *ML* I (1884–1886) 616 λ. Asklepios (Thraemer).
26. Thraemer, αὐτόθι 621.
27. *IG* I² 395. Μία ἰδιαίτερη λατρεία τῆς Ὑγιείας ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ στήν Τιτάνη τῆς Πελοποννήσου ἀναφέρει ὁ Πausanias II, 11, 6.
28. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 258. Βασικὴ Βιβλιογραφία: Δραγάτης, αὐτόθι (σημ. 1) 1320 · Wolters, αὐτόθι (σημ. 2) 10 κέ. πίν. 4 · P. E. Arias, *Skopas* (1952) 122 πίν. 9 ἀρ. 32 · Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον* (1967) 143 ἀρ. 258 · A. Stewart, *Attika* (1979) 48. 62 πίν. 10. 11a–c. 15a.c–e · *LIMC* II (1984) 887 ἀρ. 346 πίν. 663 λ. Asklepios (B. Holtzmann) · J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (1988) εἰκ. 452.
29. Ἐλευσίς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 5100 · *IG* II/III² 4414 · K. Κουρουγιώτης, *ΑΔ* 9, 1924/25, 105 κέ. · Π. Ἀλεξοπούλου-Μπάγια, *Ιστορία τῆς Ἐλευσίνας* (1985) 137 πίν. 27.
30. *IG* II/III² 4962 · Syll.³ 1040 · I. Δραγάτης, *AE* 1885, 85 κέ. · F. Kutsch, *Attische Heilgötter und Heilheroen* (1913) 115 ἀρ. 231 · R. Garland, *The Piraeus* (1987) 230.
31. Ὁ ἱερέας Εὐθύδημος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἀρκετὰς ἐπιγραφάς. Βλ. τελευταῖα M. J. Osborne – S. G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names* (1994) 169 λ. Εὐθύδημος (26).
32. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1426. *LIMC* II (1984) 881 ἀρ. 204 πίν. 650 λ. Asklepios (B. Holtzmann).
33. Ὁ Judeich αὐτόθι (σημ. 2) 441 κέ. σημ. 4 ἐρμηνεύει τοὺς *κυνηγέτες* τῆς ἐπιγραφῆς τῆς πρόθυσης ὡς δαίμονες.

34. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1461· J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum* II (1911) 463 ἀρ. 159 πίν. 77· G. E. Rizzo, *Prassitele* (1932) 101 πίν. 154· G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994) 50 κέ. 148 D5 πίν. 27.
35. Ὁ Σβορώνος ἀμφισβήτησε τὴν προέλευση αὐτοῦ τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπιεῖο ἐξαιτίας τῆς παράστασης τῶν ἐλευσινιακῶν θεοτήτων καὶ ὑπέθεσε ὅτι πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅπου βρέθηκαν παρόμοια ἀνάγλυφα.
36. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1332· J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum* I (1908) 247 κέ.· *LIMC* II (1984) 886 ἀρ. 313 πίν. 660 λ. Asklepios (B. Holtzmann).
37. Φιλόστρατος *Bios Ἀπολλωνίου* IV 18 p. 72 Kays.
38. O. Kern, *AE* 1892, 113 κέ.· *RE* IV (1901) λ. Demeter (Kern). Τὴ Δήμητρα ὡς ἱαματικὴ θεότητα δέχεται καὶ ὁ A. Greifenhagen, *RM* 52, 1937, 238.
39. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 5256· *LIMC* IV (1988) 861 ἀρ. 161 πίν. 573 λ. Demeter (L. Beschi)· M. Steinhart, *Das Motiv des Auges in der griechischen Bildkunst* (1995) 34 κέ. πίν. 9.
40. B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen* (1996) 31 κέ. Ὅρισμένα ἄλλα ἀναθήματα μὲ ὀφθαλμοὺς ποὺ ἀναφέρει ὁ Forsén προέρχονται ἀπὸ ἱερὰ ἄλλων ἱαματικῶν θεῶν ἢ ἡρώων.
41. C. Kerényi, *Eleusis. Archetypal Image of Mother and Daughter* (1967) 95 κέ.
42. *Anthologia Graeca* IX 298.
43. Benedum αὐτόθι (σημ. 6) 137 κέ.
44. Π. Καββαδίας, *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ* (1900) 193.
45. Kern αὐτόθι (σημ. 38) 2730 κέ. Ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο εἶναι γνωστὴ ἐπίσης μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴ Δήμητρα, Δαμόλας Δάματρι, *IG* IV 1² 194· M. Nilsson, *Griechische Feste* (1906) 414 καὶ σημ. 4.6.
46. G. de Luca, *AvP* XI 4 (1984) πίν. 59 S 57.
47. L. Weber, *Philologus* 87, 1932, 392.
48. *IG* IV 1² 92, 551.
49. Βλ. σημ. 29.
50. *Διογ. Λαέρτ.* VI 59. Herzog αὐτόθι (σημ. 15) 61.
51. Βλ. σημ. 22.
52. Βλ. σημ. 23.
53. *RE* Suppl. XV (1978) 1053 β 24 λ. Zeus (Schwabl).
54. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1431· Svoronos αὐτόθι (σημ. 34) 436 κέ. 130 ἀρ. 1431. πίν. 70.
55. C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin* (1966) 75 κέ. ἀρ. 87.88 εἰκ. 119. 122.
56. Δραγάτης αὐτόθι (σημ. 1) 135 ἀρ. 3.

57. 'Ο Α. Furtwängler, *SBAkadMünchen* 1897, 40 κέ., ιδίως 406 κέ. 'Επίσης, ὁ G. Welter, *AM* 50, 1925, 165 κέ. δέχεται τὴν ὑπαρξὴ λατρείας τοῦ Διὸς Φιλίου καὶ τοῦ Διὸς Μελιχίου στὸ 'Ασκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς μὲ βάση τὰ ἀναθήματα γιὰ τὸν Δία Φίλιο ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ 'Ασκληπιεῖο τῆς 'Αθήνας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς 'Επιδαύρου. Τὴ θέση τοῦ Furtwängler γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διὸς Μελιχίου στὸ 'Ασκληπιεῖο ἀμφισβήτησε ὁ Judeich αὐτόθι (σημ. 2) 441 κέ. σημ. 4, ὁ ὁποῖος δέχθηκε ἀντίθετα τὴν ὑπαρξὴ δύο ξεχωριστῶν ἀλλὰ γειτονικῶν ἱερῶν, τοῦ 'Ασκληπιοῦ καὶ τοῦ Διὸς Μελιχίου, ἀποψη ποὺ δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα.
58. Ovid. *Met.* XV 622 κέ.· E. Schmidt, *Kultübertragungen* (1909) 31 κέ.
59. 'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1407. Svoronos αὐτόθι (σημ. 34) 356 ἀρ. 105 πίν. 65· *LIMC* II (1984) 881 ἀρ. 202 πίν. 650 (B. Holtzmann).
60. 'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1434· Svoronos αὐτόθι 438 ἀρ. 133 πίν. 70· E. Mitropoulou, *Deities and Heroes in Form of Snakes* (1977) 125 κέ. ἀρ. 17 εἰκ. 56.
61. *IG* IV 1² 282. 'Η ἐπιγραφὴ ἀναφέρει τὸν Δία Μελίχιο καὶ τὴν 'Αφροδίτῃ Μελιχία.
62. Φιλόστρατος *Bíos 'Απολλ.* IV 18 p. 72 Kays.
63. *IG* II/III² 974 (138/7 π.Χ.).
64. Πλάτων *Φαίδων* 118a.
65. 'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1330· *LIMC* II (1984) 873 ἀρ. 346 πίν. 638 λ. Asklepios (B. Holtzmann).
66. Βλ. σημ. 58.
67. 'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1429· Svoronos αὐτόθι (σημ. 34) 434 ἀρ. 127 πίν. 37. Kutsch αὐτόθι (σημ. 30) 133 ἀρ. 111· Καρούζου αὐτόθι (σημ. 28) 146 ἀρ. 1429.
68. Τὰ 'Επιδαύρια διεξάγοντο στὶς 18 Βοηδρομιῶνος. Βλ. L. Deubner, *Attische Feste* (1932) 72 κέ. H. W. Parke, *Athenische Feste* (1987) 96. 282.
69. 'Η ἐορτὴ τῶν 'Ασκληπειῶν διεξαγόταν στὶς 8 'Ελαφηβολιῶνος. Βλ. σχετικὰ Deubner αὐτόθι 142. Parke αὐτόθι.
70. Πaus. II 11,7. E. J. κ. L. Edelstein, *Asclepius* (1945) 355 ἀρ. 555.
71. 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 1671· *IG* II/III² 47 (ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.)
72. *IG* II/III² 974.
73. *IG* IV 1² 97.
74. F. Graf, „Milch, Honig und Wein“, στὸ *Perennitas: Studi in onore die Angelo Brelich* 220. Βλ. σχετικὰ S. Scullion, *ClAnt* 13, 1994, 76.
75. 'Ηρώδας IV 15 κέ.
76. Deubner αὐτόθι (σημ. 68) 155 κέ.
77. P. Stengel, *Die griechischen Kultusaltertümer* (1920) 100.

78. L. Ziehen, *Leges Sacrae* II 1 (1906) 77 κέ. ἀρ. 22. 22 b.
79. Stengel αὐτόθι 100 κέ.
80. Graf αὐτόθι (σημ. 74) 220.
81. Πaus. I 34,5: Δοκῶ δὲ Ἀμφιάραον ὀνειράτων διακρίσει μάλιστα προσκεῖσθαι· δῆλος δέ, ἥνικα ἐνομίσθη θεός, δι' ὀνειράτων μαντικὴν καταστησάμενος. Καὶ πρῶτον μὲν καθήρασθαι νομίζουσιν ὅστις ἦλθεν Ἀμφιαράῳ χρησόμενος· ἔστι δὲ καθάρισον τῷ θεῷ θύειν, θύουσι δὲ καὶ αὐτῷ καὶ πᾶσιν ὅσοις ἔστιν ἐπὶ τῷ βωμῷ τὰ ὀνόματα· προεξεργασμένων δὲ τούτων κριὸν θύσαντες καὶ τὸ δέρμα ὑποστρωσάμενοι καθεύδουσιν ἀναμένοντες δῆλωσιν ὀνειράτος.
82. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 406· B. Forsén, *ZPE* 87 (1991) 173 κέ. πίν. 5c.
83. Forsén αὐτόθι 78, πρβ. εἰκ. 74–76.
84. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 211· *IG II/III*² 4589· Greifenhagen αὐτόθι (σημ. 38) 238 κέ. πίν. 50,2· B. Forsén, *ZPE* 87, 1991, 173.
85. Greifenhagen αὐτόθι 227 κέ.
86. *IG IV* 951. Herzog αὐτόθι (σημ. 15).
87. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 405· U. Hausmann, *Kunst und Heilum* (1948) 46 εἰκ. 1. K. Kerényi, *Der Göttliche Arzt* (1956) 33 εἰκ. 1, 36· U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960) 58 εἰκ. 28· F. T. van Straten, στί: H. S. Versnel, *Faith, Hope and Worship* (1981) 98 εἰκ. 41· *LIMC II* (1984) 876 ἀρ. 105 (B. Holtzmann)· Güntner αὐτόθι (σημ. 34) 36. 137 C2.
88. Γὰρ τὰ σημασία τοῦ δέρματος ζώου πάνω σὲ κλίνη διαμορφωμένη στὸ βράχο στὴν ιαματικὴ λατρεία βλ. A. Petropoulou, *Incubation on a Ram Skin* στί: *La Béotie antique*, Lyon 1983 (Paris 1985).
89. Λυκόφρων Ἀλεξ. 1050 κέ.
90. *IG IV* 951, 41–47: Παῖς ἄφρωνος. οὗτος ἀφίκετο εἰς τὸ ἱερὸν ὑπὲρ φωνᾶς. ὥς δὲ προεθύσατο καὶ ἐπόησε τὰ νομιζόμενα, μετὰ τοῦτο ὁ παῖς ὁ τῷ θεῷ πυρφορῶν ἐπήρητο, ποί τὸν πατέρα τὸν τοῦ παιδὸς ποτιβλέψας "ὑποδέκεσθαι τοῦτον ἐνιαυτοῦ, τυχόντα ἐφ' ᾧ πάρεστι, ἀποθυσεῖν τὰ ἱατρα"; ὁ δὲ παῖς ἑξαπίνης "ὑποδέκομαι" ἔφα. ὁ δὲ πατήρ ἐκπλαγείς πάλιν ἐκέλετο αὐτὸν εἰπεῖν· ὁ δ' ἔλεγε πάλιν καὶ ἐκ τούτου ὑγιὲς ἐγένετο· Herzog αὐτόθι (σημ. 15) 11, 5.
91. *IG IV* 951, 113–119: Ἀνὴρ δάκτυλον ἰάθη ὑπὸ ὄφιος. οὗτος τὸν τοῦ ποδὸς δάκτυλον ὑπὸ τοῦ ἀγρίου ἔλκεος δεινῶς διακείμενος μεθ' ἡμέρας ὑπὸ τῶν θεραπόντων ἐξενηχθεὶς ἐπὶ ἐδράματός τινος καθίζε. ὕπνου δὲ νιν λαβόντος, ἐν τούτῳ δράκων ἐκ τοῦ ἀβάτου ἐξελθὼν τὸν δάκτυλον ἰάσατο τῇ γλώσσῃ καὶ τοῦτο ποιήσας εἰς τὸ ἄβατον ἀνεχώρησε πάλιν. ἐξεγερθεὶς δέ, ὥς ἦς ὑγιής, ἔφα ὄφιν ἰδεῖν· δοκεῖν νεανίσκον εὐπρεπῇ τὰμ μορφῇ ἐπὶ τὸν δάκτυλον ἐπιπῆν φάρμακον. Herzog αὐτόθι 15, 17.
92. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 3369· B. Λεονάρδος, *AE* 1916, 119 κέ. εἰκ. 2· U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960) 19 εἰκ. 8· J. Schouten, *The Rod and Serpent of Asklepios* (1967) 53 κέ. εἰκ. 13· B.

- Πετράκος, *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου* (1968) πίν. 40 α. Τοῦ ἰδίου, *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ* (1997) ἀρ. 344.
93. Herzog αὐτόθι 20 XXXIII.
94. *AvP* VIII 2 (1895) 177 ἀρ. 251 στίχος 26.
95. Ἀριστοφάνης *Πλοῦτος* 710.
96. Αἴλιος Ἀριστείδης *Τερῶν Λόγος* A 280,11.
97. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 245· Δραγάτης αὐτόθι (σημ. 1) 132 ἀρ. 1· Kutsch αὐτόθι (σημ. 30) 135 ἀρ. 125· C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* (1983) 164 πίν. 6, 6. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 246· Δραγάτης αὐτόθι 194· Vorster αὐτόθι 170 κέ. πίν. 19, 1-2.
98. Vorster αὐτόθι.
99. Δραγάτης αὐτόθι 132 κέ.
100. Γ. Ἀραβαντινοῦ-Μεταλλиноῦ, *AAA* 15, 1982, 244 κέ. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ στοὺς Θεσσαλικοὺς Γόννους βλ. B. Helly, *Gonnoi* I (1973) 149, καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφές, ὁ ἴδιος, *Gonnoi* II (1973) 200 κέ.
101. Τὰ εὐρήματα φυλάσσονται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῶν Χανίων, ἀλλὰ παραμένουν στὴν πλειονότητά τους ἀδημοσίευτα. Βλ. σχετικὰ, Υ. Παραοικονομου, *BCH* 106, 1982, 419 κέ. Γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λισσοῦ, G. Daux, *BCH* 82, 1958, 798 κέ· ὁ ἴδιος, *BCH* 83, 1959, 752 κέ· *BCH* 84, 1960, 852 κέ· Ν. Πλάτων, *ΚρητΧρον* 11 (1957) 336 κέ· ὁ ἴδιος, *ΚρητΧρον* 12, 1958, 465 κέ· *ΚρητΧρον* 13, 1959, 376 κέ· Ν. Πλάτων – Κ. Δαβάρας, *ΚρητΧρον* 14, 1960, 516· *PECS* 519 κέ λ. Lisos (D. J. Blackman).
102. R. A. Stucky, *Die Skulpturen aus dem Eschmoun-Heiligtum bei Sidon*, *AntK* 17. Beih. (1993).
103. Γιὰ τὸν Τελεσφόρο τελευταῖα βλ. *LIMC* VII 1 (1994) 870 κέ. λ. Telesphoros (A. Cherini) μὲ τὶς πηγές καὶ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.
104. Ἡρώνας IV 30.
105. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 1780· Kutsch αὐτόθι (σημ. 30) 117 ἀρ. 237.
106. W. Larfeld, *Handbuch der griechischen Epigraphik* II (1902) 259 κέ.
107. *IG* II/III² 4449. 4481. 4501.
108. Stucky αὐτόθι 29 κέ.
109. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 1671. *IG* II/III² 47.
110. Βλ. σημ. 36.
111. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1378.
112. *IG* II/III² 4538.

Προέλευση εικόνων

εικ. 2	Γ.Α.Ι. 'Αθήνα, αρ. αρνητικού 89/70
εικ. 7	Γ.Α.Ι. 'Αθήνα, αρ. αρνητικού NM 642
εικ. 8	Γ.Α.Ι. 'Αθήνα, αρ. αρνητικού NM 5597
εικ. 9	Γ.Α.Ι. Κωνσταντινούπολης, Pergamonarchiv, αρ. αρνητικού 77/196,2
εικ. 14	Γ.Α.Ι. 'Αθήνα, αρ. αρνητικού NM 400
εικ. 20	Γ.Α.Ι. 'Αθήνα, αρ. αρνητικού Pir. 1
εικ. 21	Γ.Α.Ι. 'Αθήνα, αρ. αρνητικού 3312
εικ. 23	Γ.Α.Ι. 'Αθήνα, αρ. αρνητικού 70/2

Τὸ σχέδιο στὴν εἰκ. 1 ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες εἰκόνες εἶναι τοῦ συγγραφέα.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΟΥ ΚΛΑUS-VALTIN VON EICKSTEDT
ΑΡ. 202 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΡ. 16 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 2001
ΣΤΙΣ "ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ"
ΠΙΝΔΟΥ 48, ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗ